

„TÁRSADALMI ÉRTÉKVÁLTOZÁST VIZSGÁLOK”

– Oláh Sándor beszélgetése Gagyi József

társadalomkutatóval nemrég megjelent könyve kapcsán¹–

A hogy mondani szokás: a téma az utcán hevert, a mindennapok állandó (rejtegetett) jelensége volt a kollektivizálás és a szocialista termelészövetkezetek működésének idejében. Többen, akik az 1945 utáni társadalomtörténettel, társadalomnéprajzzal, kulturális jelenségek elemzésével foglalkoztunk (akár érintőlegesen is), találkoztunk a jelenséggel, csak éppen nem fordítottunk rá különösebb figyelmet. A teljességre törekvés nélkül: Bodó Julianna, Rostás Zoltán, Tánczos Vilmos, Szabó Á. Töhötöm, Kinda István interjúiban a kérdezett beszélgetőpartnerek szóba hozták a lopást a kollektívából és a későbbi mtsz-ekből. Nem mellékes körülmény, hogy a kutatók erre a jelenségre nem kérdeztek rá, a beszélők mégis fontosnak tartották legalább megemlíteni. „A kollektív aranyánya, aki nem lop, az megbánja” mondás ismert volt a Nyárad menti Jobbágyfalván, a Kisküküllő vidéki Bonyhán, a Maros menti Sárpataktól el Menasáig, Korondtól és Homoródalmástól Csíkszentkirályig és felső Háromszék falvaiig. A jelenség országhatárainkon túl is létezett, ahol a szovjet mintát ráerőltették a társadalomra és radikálisan átalakították a tulajdonviszonyokat. (Lásd adalékok erre Márkus István szociográfus és Sárkány Mihály néprajzos munkáiban.) Általános társadalmi jelenség volt, többnyire megjelent ott, ahol köztulajdon létezett. Tapasztalat-történeteink vannak arról, hogy nemcsak a megművelt földekről, de ipari vállalatokból, gyárakból is vándoroltak magánkézbe, háztartásokba, gazdasági udvarokba, kis barkácműhelyekbe szerszámok, használati eszközök, feldolgozható, hasznosítható anyagok. Gagyi József könyvet szentelt a jelenségnek. A szerzőt munkájáról, további terveiről kérdeztük.

– Hol, milyen társadalmi közegben, milyen történeti feltételrendszerben találtál rá a kutatási témára?

– Romániában a 20. század ötvenes-hatvanas éveiben, a mezőgazdaság és a falusi társadalom erőszakos és gyors átalakításának eredmé-

1 Gagyi József: *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Csíkszereda, 2018, Pro-Print Könyvkiadó, 278 o.

nyeként, a vidéki élet hatalmasra kialakított és fenntartott gazdasági-társadalmi kereteként létező kollektív gazdaságokban született a falusi tulajdonformákhoz és munkaerőkölcsöz való új viszony: a lopás. Vizsgálatom ideje a közelmúlt, mindaz, amiről írtam, adalék a 20. század nagyjelentőségű társadalmi átalakulásának, a paraszttalanításnak a megértéséhez. Egy konkrét korszak eseményei foglalkoztatnak, elsősorban a „létezett szocializmusban”, vidéki környezetben, a modernizációs átalakulás egy adott pillanatát, a kollektív gazdaságok megalakulásának, első éveinek jelenségeit vizsgálom. A jelent és a közelmúltat szeretném folyamatában megismerni és megmutatni, kiindulópontom viszont a ma. Egy társadalomtörténeti folyamatokba ágyazható társadalmi életmód- és viselkedésváltozást, társadalmi értékváltozást vizsgálók.

- E társadalomtörténeti folyamatnak melyek a legfontosabb életmódot és világgértelmezést meghatározó jellemzői?

- A szocialista hatalomátvétel pillanatától alapvető tendencia volt a centralizáció, és megtörtént a helyi autonómia felszámolása. A gazdasági-társadalmi élet szervezését mikroszinteken is az államhatalmi, adminisztratív intézmények végezték. A családtagok alkalmazottak lettek, beilleszkedtek a szocialista termelés kereteibe, a termelés helye, alkalmá mind jobban elkülönült a fogyasztás helyétől, alkalmától.

- A kollektívól való lopásra úgy tekinthetünk, mint egy intézményesült társadalmi viselkedésre – írod a könyvben. Ezzel a megalapítással a fentebb idézettek fényében is egyet lehet érteni, a jelenség nagy valószínűséggel széles körű társadalmi gyakorlat volt, ennek változatairól még keveset tudunk. Miért érdemes vizsgálni egy ilyen „megfoghatatlan”, sok-sok egyedi esetben konkretizálódott jelenséget?

- Azért érdemes vizsgálni a jelenséget, mert egyedi eseteken és sajátos összefüggéseken túl egy korszak drámaisága jelenítődik/jelenik meg mindebben, ami ezzel kapcsolatban kifejtésre kerül. Egy korszaké, amit én közelmúltnak nevezek, és szűken véve, írásomban bemutatva a huszadik század hatvanas éveinek eleje, közepe, vége tartozik ide. De mivel terepmunkám során, hosszú beszélgetéseimben elsősorban a lokalitásnak, lokális közösségnek, lokális eseményeknek az egykori

történéseit és ezek mai emlékezetét vizsgálom, a ma kérdésfelvetései is bizonyosan jelen vannak, rendező erővel bírnak.

– *Honnan a tudás, tapasztalat a közelműltről, a vizsgált jelenségről, hiszen az egyedi lopás-események személyes megfigyeléséről aligha lehetett szó?*

– Tágabban értelmezve számomra a közelmúlt: mindaz, amiről én marosvásárhelyiként, székelyföldiként, romániai magyarként saját tapasztalattal rendelkezem. Falusi gazdálkodó nagyszüleim, rokonaim élete, életmódja, az erről kialakított családi emlékezet, meg mindaz, ami tereptapasztalat: a jobbágyfalvi beszélgetőtársaim, az 1931-ben született, 2014-ben elhunyt Balogh Pál és kortársa, az ugyancsak 1931-ben született és 2018-ban elhunyt Sztrátya Domokos hosszú (évekig tartó) beszélgetésekben kibontakozó emlékezete életükről, közösségükről, korukról. Persze, másokkal is, máshol is beszélgettem (értsd: kutattam, interjúztam, hangfelvételeket készítettem), de semmilyen más alkalommal, senki más interjúalany estében nem jutottam el a Balogh Pállal és Sztrátya Domokossal elért mélységekbe, vagy másképpen: ennek a két embernek ismertem meg a legrészletesebben a személyes tudását, világnézetét – ez az a tudás, amire a lokális közelmúlt tudományos feldolgozásában, ezt célzó tanulmányaimban leginkább alapozhatok.

– *Valakiknek – ebben az esetben a kérdezett beszélgetőpartnereknek – a személyes tudásából, világnézetének ismeretéből hogyan lesz általános érvényű társadalomismeret? A kérdésben nyilván állítás is van...*

– Az a nyelv, amelyre mindezeket a tapasztalatokat lefordítom, vagy még pontosabban: ami lehetőséget ad arra, hogy tapasztalatokként elképzeljem, megformáljam a terepen való gyűjtéseim eredményeit, az a kulturális antropológia kutatói nyelve, fogalmai. Leginkább annak a kulcs-adatközlőnek a bőrébe próbálok belebújni, annak a szemével próbálok látni, akihez legközelebb kerülhettem, akivel a hosszú beszélgetésekben kölcsönös megértést alakíthattunk ki. Legnagyobb részét annak, amit ebből a világból képes voltam érzékelni, megragadni, vagyis tudásom javát Pali bácsinak köszönhetem. Ha történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor itt elsősorban a mindennapok vagy a tapasztalattörténeti vizsgálatok által föltárható jelenség-

gekről és gyakorlatról van szó. Azokról a társadalmi kapcsolatokról, melyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait, melléfogásait kihasználva játszották ki a mindennapokban a politikai rezsimet, például cserekereskedelemmel. És üzemekben, tsz-ekben, brigádéletben, különböző élethelyzetekben és helyszíneken: a lopás.

- *Elemzéseiből azonban kiderül, hogy itt többről van szó...*

- Ha csak ez lenne, ha csak ennyi lenne, akkor is figyelemre és elemzésre érdemes viselkedésmódok azok, amelyekről beszélek – de ennél többről van szó: az egyszerű embereknek, úgymond a lenti társadalomnak a tulajdonról vallott elképzeléseiről és a tulajdonhoz való (feudális meg ipari társadalmakban is tapasztalható) viszonyulásáról, meg a közjó elképzeléseiről, a társadalomerkölcs aktualizált felfogásáról, az ezeket megfogalmazó, felmutató gyakorlatokról egy adott korszakban, a huszadik század közepén. Nem könnyű a vizsgálat, ugyanis olyan gyakorlatokról van szó, amelyeket „a kutató rendszerint csak érzékelní tud, megragadni azonban sokszor alig” – mondja Ö. Kovács József.

- *A nyolcvanas évek végén egyik kollektivizált Homoród menti faluban letartóztattak három férfit gabonalopásért. A falu közvéleménye nem őket, hanem a hatóságot nyomravezető személyt bélyegezte meg. Könyved lopás-eseteiben is hasonló az erkölcsi alapállás. Ezt a szemléletet milyen kontextuális tényezők határozták meg, és vannak-e buktatói, nehézségei ezek értelmezésének?*

- Nem egyszerű a rejtvény, amit a lopás társadalmi rítusának, ha úgy tetszik: társadalmi drámájának a bemutatása után magyaráznom kellett. Bűnt követtek el: loptak. Ezt bevállják. Vagy éppen magának a bűnnek a változó természetéről és változó társadalmi feltételeiről, megítéléséről beszélnek vallomásaikban. De én, a kutató, a történeteik ismeretében arról is kell beszéljek, hogy azokban a lopási helyzetekben, amelyeket ismertek, esetleg szereplői is voltak, mégis miért maradhattak „erkölcsösek” és „tiszták”, annak ellenére, hogy elismerték, bevallották, és köztudott volt: loptak. Hányféle a lopás természete – vagyis hányféle az emberek és az emberi közösségek természete, akik egyénilag vagy közösségben lopnak, tettük nem marad titokban, hanem

közismertté válik? Írásom arra a hipotézisre épül, azt igyekszik bemutatni, értelmezni, hogy a lopásnak mint közösségben/közösség előtt történő, morálisan megítélhető társadalmi cselekedetnek van egy olyan fajtája, amelyet nem tartanak bűnnek, nem tiltanak, hanem megengednek az emberi közösségek, és amelyeknek nem társadalomromboló, hanem közösségépítő hatásuk van/lehet.

- Ez a szemlélet a lopásról milyen társadalmi keretek között, az elkövetők milyen valóságértelmezésében, gondolkodásmódjában alakulhatott ki?

- Az adott keretek között arról volt szó, hogy miként lehet, hogyan sikerülhet alávetett osztályként, a természeti törvényeknek kiszolgáltatva, a létminimum határán élve egyének, háztartások és közösségek számára megteremteni és fenntartani a biztonságot? Hogyan lehet egyénként közösségben erkölcsösnek maradni? Paradox módon: erkölcsösen lopni? „Igen, rá voltak utalva” – hangzik a kiinduló kijelentés.

- Azt hiszem, érdemes nyomatékosítani a kollektívizálás-kutató antropológus és a hatalomnak alávetettek tökéletesen egybevágó értelmezéseit a lopás indítékairól és értelmezéséről. Katherine Verdery a romániai kollektívizálás kutatásának egyik vezetője így összegezte következtetéseit e jelenségről: „A kollektív gazdaságokban alacsony javadalmazás miatt az emberek nehezen éltek anélkül, hogy loptak volna, amit elfogadhatónak tartottak, míg a kollektívból loptak és nem magánszemélytől. Széles körben elterjedt gondolkodásmód volt, hogy aki nem lop az államtól, családját rövidíti meg. Beszélgetőtársaink inkább azt mondták, hogy „elvették”, nem loptak a kollektívától, és azzal érveltek, hogy a kollektív gazdaság az ő földjüket használja, és munkájukért keveset fizet.” – írja Verdery.

- De nem mindenáron, nem alapvető mértékeket sértve. Nem közösségeket tagadva loptak, míg léteztek a mértékekre vonatkozó közös elképzelések, míg létezett a faluban kulturális-erkölcsi egymáshoz igazodás. Bár számoltak a következményekkel, de számukra fel sem merült, hogy az ilyen tevékenységet bűnnek, önmagukat bűnösöknek tekintsék. Elsősorban azért nem, mert a reciprocitási rendszerükben ott volt a rokonságon, falun kívüli, távoli, idegen szereplő – annyira távoli és annyira idegen, hogy a hozzá tartozónak vélt javakat tőle elvenni lehetséges, ajánlott, nem okoz lelkiismereti gondot. Annál is

inkább, mert ezeket a javakat csak valamelyes munkával lehetett leválasztani onnan, ahol voltak – akárcsak egykor, a természeti környezettől. Ezt a távoli, idegen, mégis ismerős szereplőt kellett megnevezni: ez a szocialista, ellenséges állam. Az állam volt az, amelyik kezdeményezőként lépett fel, és akcióival „erkölcstelenné” és „szennyessé” tette magát, szétzúzta a parasztfalu társadalmi közösségeit, beavatkozott a világ szakrális rendjébe, amelyet vissza kell és vissza lehet majd állítani, ha az állam beavatkozása megszűnik. Ezért kell a lopásnak, mint a kollektivizálás után kialakuló társadalmi intézménynek a valóságát a dekollektivizáció felől visszamenőleg szemlélni, feldolgozni, értelmezni.

– Amikor már nincs többé külső erők, beavatkozó, szigorúan korlátozó hatalmi szándék, mi történik az erőszakos beavatkozásokkal átalakított társadalmi terekben a túlélőkkel, azok viláértelmezései, etikai mércéi mennyire illeszthetők a megváltozott viszonyok közé?

– Megértük, hogy megszűnt a beavatkozás, legalábbis azok a formák, amelyeket a megfosztottak nemzedéke elszenvedett, amelyeket annyira kárhoztattak. A föld, igaz, hogy késleltetésekkel, „rossz törvények” eredményeként, de visszakerült magántulajdonba. Az azonban, amit annyira vártak és reméltek az idős nemzedék tagjai, nem következett be. Nem állt vissza sem a világuk mindennapi, sem a szakrális rendje. Újra saját földjük, birtokuk lett, de nem lettek újra a saját földjükön állva, a saját univerzumuk középpontjába visszakerülő parasztok. Voltak felemelő pillanatok, de azok hamar elmúltak: egy kisbaconi, idős és beteg parasztember arra a kérdésre, hogy miért kéri vissza a saját földjét, azt válaszolta: „kiviszek egy kicsi széket, leülök az én földemre, és akkor úgy érzem majd, hogy a földem fölött az ég is az enyém”. De hát ezek csak pillanatok voltak, hiszen ő is, és nemzedékének tagjai is rövidesen a földjüket és egüket hátrahagyva, a temető sötétjében lelték meg az öröklétet.

– Emlékszünk még azokra az évekre, amikor az egykori tulajdonfosztott nemzedék nagy lendülettel vette kézbe a régi szerszámokat, gazdasági felszereléseket, próbálta alkalmazni a fiatal korában elsajátított gazdasági tudását. De ez már egy más társadalmi és gazdasági környezetben, más

fogyasztási szokások, más igények közötti miliőben történt újrakezdés volt, és rövid idő alatt kiderült, hogy sok mindenben nincs folytonosság...

- Távolodva az események sűrűjétől, azt mondhatom, hogy a dekollektivizáció olyan általános gazdasági-társadalmi folyamatként fogható fel, amelyik a jelenlegi körülmények között nem egy történelmi pillanathoz köthetően fejeződik be (mint a kollektivizálás, 1962 áprilisában), hanem lassan tovagyűrűző hullámokban csendesül le. A visszavételért harcoló generáció kihal, a tulajdon az ősiség elvének (azaz: a föld társadalmi érték, rokoni szabályozás szerint birtokolható és használható, nem eladható) teljes megszűntével tőkésíthető értékként jelentkezik, a használatot és rendelkezést egyre inkább piaci tényezők befolyásolják. Székelyföldön a dekollektivizáció „lecsendesülésének” pillanata jelenti a történelmi parasztság végét. Ez pedig a föld, mint státusképző, társadalmat strukturáló tulajdon megszűnését, a helyi kötődések átszerveződését eredményezi. A (kis)birtokos parasztok helyét kiegészítő jövedelmet termelő vidékiek és főfoglalkozású agrár-vállalkozók veszik át.

- Nem mindenütt, nem azonos ütemben és mértékben következett be és folyik a jelen viszonyai között is a székelyföldi falusias terekben ez a változási folyamat. Mégis, milyen általánosítható szempontokat találunk?

- Legyen nekem is egy saját meghatározásom, újat nem mondok velem, hiszen csak Csajanovot ismétlem, aki a paraszti társadalom céljának, legfontosabb jellemzőjének a saját társadalom reprodukcióját tartotta: paraszttalanításnak azt a folyamatot nevezem, amelyik eredményeképpen a falusi parasztcsalád gyereke nem csak mobil lesz – elhagyja a falut, földművességet –, nem csak az derül ki róla, hogy „nem szereti” a dekollektivizációban jogosan visszaszerzett „ősi” földet, nem csak azzal tűnik ki, hogy „nem tesz eleget” az örökölt értékrendnek. Ha tudta, akkor sem tartotta már érvényesnek, vagy már elfelejtette, vagy nem is tanulta meg a parasztvilág rendjét: kikkel együtt és szolidaritásban, miképpen és miért is kellene neki a rendnek „eleget tenni”. Vagyis adott korszakban, adott alkalmakkor a kollektív-ből együtt lopni, együtt élvezni a lopás gyümölcseit, és egy alapjában

erkölcstelen tettekkel megfertőzött életet élve együtt őrizni a lopás titkát.

- *A társadalmi életvilágok viszonyait átrendező, felforgató hatalmi beavatkozások nyomán megvalósult társadalmi átalakulásnak, életünket, jelenünket sok vonatkozásban döntően meghatározó változásnak vagyunk örökösei a 21. század elején. Mondhatni, szemünk előtt tűnt el egy nagy létszámú társadalmi réteg, a parasztság. Átok vagy áldás ez az örökség? És mit jelenthet ez a változás a kortárs kutatóknak?*

- Az bizonyos, hogy alapvető és megkerülhetetlen örökség. Az is bizonyos, hogy még sokáig foglalkoztatja majd a társadalomkutatókat a NAGY ELTŰNÉS kérdése: viszonylag rövid idő alatt a múlté lett Kelet-Európa legnagyobb számú társadalmi rétege. A társadalom életében határpontokat kereső, és ezek segítségével tájékozódást remélő kutatók kedvelt területe ez: „mi, mikor, hogyan is történt?” (és megrajzolják a folyamatot), „miért is történt?” (keresik, megépítik az ok-okozatai összefüggéseket), „mi lett volna ha...” és „jobb lett volna ha...” (megkonstruálják az utópiák, spekulációk szélesre nyíló területét). De ami igen erősen motivál (nem tagadom, engem is): „és én életemben ennek a folyamatnak lehettem tanúja”, kortárs! Egy „nagyszerű halál”, amelynek misztikuma nem hagyja nyugodni sem a közembert, sem a kutatót, egy „méltó téma”, amelynek kibontása általános társadalmi érdeklődésre tarthat igényt! Egy kultúrtörténeti fordulópont: az utolsó „szemtanúk” halálával a kommunikatív emlékezet szétfoszlik, az utókor kulturális emlékezete pedig megkonstruálódik!

- *Jelen van a személyes érintettség a kutatói kíváncsiságban, a nagy átalakulás iránti érdeklődésben?*

- Tagadhatatlan, hogy számomra meghatározó volt az a tény, hogy ismerhettem az utolsókat: olyan falusi emberekkel beszélgethettem (saját, parasztcsaládban született és nevelkedett szüleim, 1920–1930 között született, ma már eltávozott generációja, majd a fiatalabb, de már távozó harmincas nemzedék: Balogh Pál, Nagy Zsuzsa, Sztrátya Domokos és társaik), akik falun, paraszti közösségben születtek és szocializálódtak, majd a föld, munka, szabadság paraszti ideáinak

igézetében, aszerint tevékenykedve vagy azt mélyen elrejtve, de őrizve – átértékelték a változás három időszakát: a kollektivizálást, a tsz-létet és a dekollektivizációt. Mindeközben egyszerre őrizték a gyerekkori értékeket, de változtak is, és kollektivisták, majd ingázó ipari munkások lettek, mindeközben mégis parasztok maradtak. Vagy lehetek értelmiségiek is, akik nyugdíjas korukra – ez a dekollektivizációkor mutatkozott meg a maga sokszor fájdalmas valóságában – mégis újra gazdálkodni akartak, egy teljes értékű restaurációt reméltek. Ez tehát az egyik kérdés, amire jó lenne válaszolni: hogyan változtak, hogy mégis ugyanazok maradtak, vagy maradhattak-e ugyanazok, ha jelentős mértékben megváltoztak? És a másik kérdés: mi az, ami utánuk maradt és ami a mába beépült, a másikat meghatározza: mi az örökségük?

– A felhalmozott tudás közlése, feldolgozása, az eredmények megfogalmazása világos koncepció nélkül aligha lehetséges. Hogyan tagolódik a könyv, és ezzel lezárult-e a téma további kutatása?

– Írásom a választott témának kilenc fejezetre tagolt feldolgozása. Bemutatom a kiindulópontomat: a jobbágyfalvi Balogh Pali bácsi három történetét a lopásról, középpontba állítva, hogy majd értelmezhessem azt a kijelentést, hogy a lopást megtanulták, mert „rá voltak kényszerítve”. A következő fejezetben vizsgálom a történeti átalakulás néhány, egy régióra, a Székelyföldre korlátozódó mozzanatát, a romániai kollektivizálás befejezésének jelenségeit és annak néhány közvetlen következményét. Ezután a lopást mint kooperációs formát tekintem és járom körül, majd megnézem „a lopás a kollektívvel kezdődött” általánosan elterjedt kijelentés érvényességét, falusi környezetben, a 20. században a tulajdon mivoltára, védelmére és megrövidítésére vonatkozó elképzeléseket és a valóságot, meg mindenek az újrakonstruálását az állami kényszer nyomán történő tulajdonváltás után.

A társadalmi átalakulás általános kereteként a modernizációt jelölöm meg, és ebben a folyamatban keresem a lopáshoz való viszony új társadalmi jelentéseit. Kitérek a szocialista tulajdon közgazdasági felfogására, majd a hatodik és hetedik fejezetben a lopásnak tagadha-

atlanul pozitív társadalmi szerepet betöltő formájáról, a szakralitást is hordozó rituális lopásról készíték egy áttekintést.

A nyolcadik fejezetben a lopást a társadalmi/társadalomszervező kooperáció egyik formájának, a reciprocitásnak a szempontjából vizsgálom meg. A kilencedik rövid fejezet a legátfogóbb történelmi fogalmi keret, a paraszttalanítás lehetséges értelmezéseiről szól. Az egyes alfejezeteket aztán tovább bővitem, de újabb fejezeteket is tervezek. Majd következne a Pali bácsival készített, esetenként le sem írt beszélgetések feldolgozása, átfogóbb szakirodalmi tájékozódás, újabb szempontok keresése, és a sokféle elvezető részletek kidolgozása.

– Érdeklődéssel várjuk a folytatást!

Robot (részlet)